

TÜRKİYE İLE AVRUPA BİRLİĞİ ARASINDAKİ GÜMRÜK BİRLİĞİ'NİN GATT'İN XXIV. MADDESİNE AYKIRILIĞI VE OLASI SONUÇLARI*

T. Mesut EREN**

Öz

Bu makalenin amacı Türkiye ile Avrupa Birliği arasında kurulmuş olan Gümrük Birliği'nin GATT'ın XXIV. maddesine tam anlamıyla uyumlu olup olmadığı konusuna açıklık getirmeye çalışmaktır. Bu çalışmada Gümrük Birliği'nin anlaşmada öngörülen makul süre içerisinde gerçekleşmemesi, Gümrük Birliği'nin tarım sektörünü tamamen dışlayarak ticaretin önemli bir bölümünü kapsam dışı bırakması nedeniyle yapılan tartışmalar tarihsel perspektif içerisinde ve orijinal belgeler üzerinden incelenmiştir. Ortaya çıkan sonuç, Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin, ne anlaşmanın yapıldığı tarihte ne de bugün GATT'ın XXIV. maddesinde öngörülen koşulları tam olarak sağlamadığıdır. Uruguay Turu görüşmelerinde benimsendiği gibi GATT'a uyumluluk denetimi statik veya bir kez yapılan bir denetimden çok, dinamik ve sürecin her aşamasında, daha sonraki gelişmeleri de göz önüne alan düzenli kontrolleri gerektirmektedir. Bu aykırılık konusu bugün veya gelecekte Gümrük Birliği'nin işleyişinden zarar gördüğünü düşünen herhangi bir DTÖ üyesinin yapacağı bir itirazla tekrar tartışmaya açılabilir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-Avrupa Birliği, Gümrük Birliği, GATT XXIV. madde, Bölgesel Ticaret Anlaşmaları.

---

* Bu makale, 7-8 Şubat 2020 tarihinde gerçekleştirilen “Avrupa’yı Tartışmak: Dünü, Bugünü ve Yarını” konulu Marmara Avrupa Çalışmaları Konferansı'nda (MCES-2020) tebliğ olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr. T. Mesut Eren, Marmara Üniversitesi Avrupa Araştırmaları Enstitüsü, Avrupa İktisadi ve İşletme Anabilim Dalı, e-posta: mesut.eren@marmara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6991-0251.

THE UNCONFORMITY OF THE CUSTOMS UNION BETWEEN THE EUROPEAN UNION AND TURKEY WITH GATT XXIV AND THE POSSIBLE CONSEQUENCES

Abstract

The objective of this paper is to assess the conformity of customs union between Turkey and the European Union with the provisions of Art. XXIV in full. The discussions upon the customs union that is not achieved in a reasonable length of time, which is foreseen in the agreement, and also the exclusion of the whole agricultural sector from the range of the customs union that should cover the substantially all trade between the parties will be analyzed. For this purpose, the original GATT/WTO documents examined from a historical perspective. This paper concludes that the customs union between Turkey and the European Union neither in the past, when the agreement was signed nor today, meets the provisions set forth in Art. XXIV of GATT. As accepted in the Uruguay-round negotiations, the examination of GATT-Conformity is not a static or one time action. It is a dynamic one and could be conducted in any stage of the customs union when needed. Today and in the future, any WTO-Member who feels affected from the functioning of a customs union could claim this contradiction.

Keywords: *Turkey-European Union, Customs Union, GATT Art. XXIV, Regional Trade Agreements.*

Giriş

Dünya çapında yürürlükte olan Bölgesel Ticaret Anlaşmaları (BTA-Regional Trade Agreements) sayısı, Mart 2021 tarihi itibarıyla 341'dir (WTO 2021a). 1947 yılında imzalanan ve 1 Ocak 1948'de yürürlüğe giren Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT), Çok Taraflı Ticaret Sistemini global bazda ve tüm alanları kapsayacak şekilde düzenleyen kuralları içermektedir (GATT, 1986). 1994 yılında başarılı bir şekilde tamamlanan Uruguay Turları sonrasında, 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) kurulmuştur. Yapılan yeni anlaşmayla DTÖ'ye tanınan yaptırım uygulama yetkisi, Dünya ticaretinin gelişiminde ve serbestleşmesinde çok önemli bir rol oynamıştır.

Anlaşmanın en önemli maddesi hiç kuşkusuz En Çok Kayırılan Ülke İlkesinin (Most Favoured Nation Principle) düzenlendiği I. Maddesidir. Bu madde, DTÖ'ye üye olan ülkelerin, aralarında yaptıkları mal ve hizmet ticaretinde herhangi bir üye ülkeye (veya üye olmayan bir ülkeye) sağladıkları her türlü imtiyazı ve kolaylığı diğer üye ülkelere de sağlamaları gerektiğini hükme bağlamıştır. Bir başka deyişle, bir üye ülke, herhangi bir ülkeye tanıdığı

elverişli bir rejimi koşulsuz olarak tüm üye ülkelere uygulamak zorundadır (GATT md. I). Ulusal Muamele İlkesi (National Treatment Principle) ise ithalatı yapılan mal ve hizmetlerin, benzer veya aynı özellikleri taşıyan yerli ürünler karşısında ayrımcılığa uğratılmamasını öngörür (GATT md. III). Ayrımcılık Yapmama İlkesi (Non-discrimination Principle) 30 Ekim 1947 tarihinde 23 ülke temsilcisi tarafından Cenevre’de son şekli verilip imzalanan GATT’ın merkezinde yer alır. GATT’ın I. maddesi, bu ilke ile ilgili en önemli desteği, tüm GATT üyelerini kapsayan (koşulsuz), En Çok Kayırılan Ülke İlkesi oluşturur. Kısaca, bu kural, iç pazara ilişkin düzenleme ve uygulamalar yönünden ithal ve yerli mallar arasında ayırım yapılmamasını düzenler. Bu ilkeler Çok Taraflı Ticaret Sisteminin (Multilateral Trading System) en önemli kilit taşlarını oluşturur. Ancak, Çok Taraflı Ticaret Sisteminin işleyişini kolaylaştırmak amacıyla GATT’ın XXIV. Maddesinde, I. Maddede öngörülmüş olan En Çok Kayırılan Ülke İlkesini devre dışı bırakan bir düzenleme getirilmiş ve bazı istisnai durumlarda bu ilkedeki ciddi bir sapma oluşturan Bölgesel Ticaret Anlaşmaları’na izin verilmiştir. Benzer düzenlemeler, Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması (General Agreement on Trade in Services- GATS) V. Maddesinde ve 1971 tarihli Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi’ne (Generalized System of Preferences) olanak sağlayan Yetki Hükümü (Enabling Clause) kapsamında da öngörülmüştür.

Öte yandan, 6 Mart 1995 tarihinde AB-Türkiye Ortaklık Konseyi’nde alınan bir karar ile Türkiye ile Avrupa Birliği arasında bir Gümrük Birliği (GB) kurulmasına karar verilmiştir. 1963 tarihli Ankara Anlaşması’nda 3 aşamadan oluşan bir GB’nin kurulması hedeflenmiştir (Ankara Anlaşması, 1963). 1973 tarihli Katma Protokol’de de GB’nin 22 yıllık bir süre sonunda kurulmasına karar verilmiştir (KP, 1970). Bu aşamada sorgulanabilecek şeylerden biri Türkiye ile AB arasında 1996 yılında kurulan Gümrük Birliği’nin (TR-AB GB), GATT’ın XXIV. maddesinde gümrük birliklerinin kurulmasına ilişkin öngörülmüş olan dar ve kısıtlayıcı koşulları karşılayıp karşılamadığıdır. Bu sebeple bu makalede, Sözleşmenin XXIV. maddesi ve yine Uruguay Turu sonunda bu maddenin daha iyi anlaşılması için getirilen yorum (GATT, 1994) temel alınmaktadır. Sırasıyla Ankara Anlaşması, Katma Protokol ve 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı (Ortaklık Konseyi Kararı, 1995) ile 33 yılda gerçekleştirilen ve bugün de uygulamada olan GB incelenmektedir. Siyasi değerlendirmelerden ve işleyişten kaynaklanan sorunlar son derece önemli olmakla beraber, ayrı bir çalışma konusu oluşturduğundan, TR-AB GB’nin bugünkü haliyle GATT’ın XXIV. maddesine olan uyumluluğu konusu bu makalenin ana temasını oluşturmakta ve incelemede yalnızca bu konuya odaklanılmaktadır. Uzun yıllardır yürürlükte olmasına rağmen, TR-AB GB’nin GATT uyumluluğu üzerinde yeterince tartışılmamış, bu durumun olası sonuçlarının neler olabileceği konusu literatürde çok fazla yer bulmamıştır. Her ne kadar makalenin konusunu oluşturan tartışmalar yeni değilse de literatürdeki

bu boşluğun doldurulması önemlidir. Yakın bir gelecekte başlaması öngörülen TR-AB GB'nin güncellenmesi veya daha doğru bir deyişle tam ve düzgün işleyen bir GB'ne dönüştürülmesi, ikili ilişkilerin, ekonomik çıkarlar gözetilerek geliştirilmesi bakımından son derece önemli olacaktır. Öte yandan ve buna paralel olarak TR-AB GB'nin GATT XXIV'e uyumluluğu ile ilgili olarak süregelen çekincelerin burada bir kez daha vurgulanmasının, güncelleme çabalarını her iki taraf açısından destekleyen önemli bir faktör oluşturması amaçlanmaktadır.

Dünya Ticaret Örgütü, Doha Turları görüşmeleri sırasında, BTA'ların XXIV. maddeye uyumluluk denetimlerin efektif olmadığı ve yaptırımlarının da yetersiz olduğu konularında görüş birliğine varılmıştır. Yakın bir tarihte bu konuda başlayabilecek yeni görüşmelerde getirilebilecek daha katı kural ve düzenlemeler, yeni yapılacak anlaşmaları kapsayacağı gibi halen yürürlükte olan anlaşmalara uygulanan düzenli (iki yılda bir) kontroller kapsamında da göz önüne alınacak ve olumsuz bir karar çıkması durumunda önemli etkileri olabilecektir. Bunun dışında, TR-AB GB'ye taraf olmayan herhangi bir ülke, Hindistan'ın 1996 yılında yaptığı gibi, GB'nin işleyişi ve uygulamalarından zarar gördüğünü öne sürerek şikâyette bulunabilir. DTÖ Bölgesel Ekonomik Entegrasyonlar Komitesi'nin alacağı karar, GB'nin revize edilmesini, örneğin tarım ürünlerini de kapsayacak şekilde genişletilmesini veya aykırılığın sürekliliği nedeniyle tamamen terkinini öngörebilir. Bu çalışmanın amacı, bu ikili tehdide dikkat çekmek ve Türkiye ile AB arasındaki siyasal konu ve tartışmalardan bağımsız olarak, teknik bir analiz sonrasında bir politika önerisi oluşturmaya çalışmaktır. Bu amaçla makalede özellikle geniş bir birincil kaynak taraması yapılmış, ilgili GATT, WTO, EFTA, LAFTA, AB-Türkiye Ortaklık Anlaşması ve GB ile ilgili AB ve Türkiye Cumhuriyeti resmi dokümanları incelenerek içlerinden 30 kadarı doğrudan referans olarak kullanılmıştır. Araştırmada ayrıca konu ile ilgili ikincil kaynaklar da destekleyici unsur olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde, GATT'ın XXIV. maddesine uyumluluk konusundaki çalışmaları inceleyen bir literatür taraması yapılmaktadır. Makalenin sonraki bölümünde XXIV. maddeye uyumluluk incelemelerinin 2006 öncesi ve sonrasında olmak üzere nasıl yapıldığı ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Ardından, çalışmanın merkezinde yer alan ve Türkiye ile AB arasında yapılmış olan tüm anlaşmalar ve GB'yi kuran 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı ile ilgili olarak oluşturulan Çalışma Grubu veya düzenlenen Panellerde ele alınan konular, yapılan tartışmalar, soru ve cevaplar ile yazılan raporlar ele alınmaktadır. Bu incelemenin ardından TR-AB GB'nin GATT uyumluluğu konusunda bir değerlendirme yapılmaya çalışılmaktadır. Çalışmanın vardığı sonuç, detayları aşağıda ortaya konulduğu gibi, Türkiye ile

Avrupa Birliği arasındaki Gümrük Birliği'nin, ne anlaşmanın yapıldığı tarihte ne de bugün GATT'ın XXIV. maddesi ile tam olarak uyumlu olmadığıdır.

GATT XXIV. Maddeye Aykırılıkla İlgili Literatür İncelemesi

Ocak 1948 tarihinden bu yana yürürlükte olan GATT Anlaşmasının, XXIV. maddesinde bölgesel ekonomik entegrasyon modelleri olarak yalnızca serbest ticaret anlaşmaları ve gümrük birliklerini öngörmüş olması ve o tarihlerde var olmayan daha ileri entegrasyon modellerini kapsamaması anlaşılabilir bir olgudur. GATT 1994 ile birlikte yorumlanması ve uygulanması sırasında bazı sorunlara neden olan XXIV. maddenin yorumuna ilişkin bir mutabakat metni de anlaşma ile birlikte imzalanmıştır. Bu süreçte oluşan literatür de bu doğrultuda gelişmiştir. Özellikle XXIV. maddede öngörülen makul süreden ne anlamak gerektiği, kurulan herhangi bir STA veya GB'nin bildirimini nasıl ve ne zaman yapılacağı, ticaretin ne kadarlık kısmını kapsamaması gerektiği, ticaret yaratıcı etkilerin nasıl ölçülebileceği ve hangi durumlarda ticaret sapmasının söz konusu olduğu ile ilgili oldukça kapsamlı bir literatür oluşmuştur. Ancak, makalenin sadece TR-AB GB'yi içine alan özgün kapsamı nedeniyle metne kısıtlı bir literatür incelemesi yansıtılabilmektedir. Sampson (1996: 90), bölgesel ve çok taraflı ticaret anlaşmalarının GATT'ın XXIV. maddesine uyumluluğu bağlamında yaptığı incelemede, taraflar arasındaki gümrük vergisi ve ticareti engelleyen diğer önlemlerin ticaretin önemli bir bölümünü kapsayacak şekilde (substantially all trade) ortadan kaldırılması yükümlülüğünün bazı zorluklar oluşturduğunu belirtmiştir. İncelediği birçok anlaşmanın özellikle tarım ürünlerini kapsam dışı bıraktığını vurgulamıştır (Sampson 1996: 88). Aslında bu koşul, Amerika Birleşik Devletleri ile Kanada arasında yapılan ikili ticaret görüşmeleri sırasında ABD tarafından ortaya atılmış bir kavramdır ve GATT müzakereleriyle aynı döneme denk geldiği için GATT XXIV. maddeye adapte edilmiştir (Devuyt ve Serdarevic, 2007: 23). Gerçekten de tarım sektörünün kategorik olarak dışlanması konusu, yapılan tüm uyumluluk incelemelerinde tartışma konusu olmuştur. "Ticaretin önemli bir bölümü" kavramı üzerinde birçok tartışma yapılmasına rağmen ortak bir tanıma ulaşılamamıştır. GATT/DTÖ ülkeleri GATT'ın XXIV. maddesi 8 (a) paragrafında öngörülmüş olan "ticaretin önemli bir bölümü" (substantially all trade) kavramı üzerinde hiçbir zaman anlaşamamışlardır. Aslında bu kavram hem niteliksel hem de niceliksel bir içeriğe sahiptir (Weiler, Cho ve Fleichtner, 2011: 15). Yapılan uyumluluk incelemelerinde taraflar bu durumun tarım ürünlerinin dış ticaretteki payının küçük ve göz ardı edilebilir olduğunu öne sürerek ticaretin çok büyük bir bölümünün sanayi ürünleri ile yapıldığını belirtmişler ve bu nedenle tarım ürünlerinin kapsam dışı bırakılmasının XXIV. maddeye aykırı olmadığını iddia etmişlerdir. Örneğin, EFTA sözleşmesinin uyumluluk denetimi sırasında Çalışma Gruplarında ortaya çıkan görüşler yorumlanırken, "Ticaretin önemli bir bölümü" nün açıkça "ticaretin tamamından" daha az olduğu vurgulanmıştır.

Ayrıca, istatistikler incelendiğinde, üyeler arasındaki ticaretin yüzde doksanınin kısıtlamalardan kurtulacağı ileri sürülse bile, bu orandan bağımsız olarak, tarım kadar önemli bir sektörün tamamının kapsam dışı bırakılmasının bu koşulun sağlanmadığı şeklinde yorumlandığını belirtilmiştir (Dam, 1963: 654). DTÖ'deki çok sayıda tartışma ve öneri, uluslararası toplumu bunlarla ilgili ortak bir anlayışa yaklaştırmamış olmasına rağmen, ancak "ticaretin önemli bir bölümü" kavramının "ticaretin tamamı" anlamına gelmediği üzerinde uzlaşmıştır (Mathis, 2001: 71).

EFTA için oluşturulan Çalışma Grubu'nun yaptığı incelemede XXIV. maddede BTA'lar için öngörülen istisnanın koşullu bir istisna olduğu belirtilerek, tarafların, yaptıkları anlaşmanın XXIV. maddenin 5. ve 8. paragraflarında belirlenmiş olan şartları karşıladığını kanıtlamaları gerektiği vurgulanmıştır (Marceau ve Reiman, 2001: 314). Taraflar arasında yapılan anlaşmayla alınan bir önlemin XXIV. maddeye aykırı olması durumunda bu aykırılığın üyeler arasında var olan bir zorunluluktan kaynaklandığının ortaya konulması gerekmektedir. Başka bir deyişle, herhangi bir BTA'nın DTÖ kurallarına aykırılığı, ancak ve ancak bu aykırılık, anlaşmanın yapılması için bir gereklilik oluşturuyorsa kabul edilebilir olmaktadır (Marceau ve Reiman, 2001: 314). XXIV. madde ile ilgili en önemli ve kayda değer yorum EFTA Anlaşmasının uyumluluk denetimini yapan Çalışma Grubu tarafından yapılmıştır. Çalışma Grubunda EFTA ülkeleri, yapılan anlaşmanın GATT XXIV'e uyumlu olduğunu vurgulayarak, tarım sektörünün bütünüyle kapsam dışı kalmasının bir aykırılık oluşturmadığını belirtmişlerdir. Entegrasyonun tarafları, "ticaretin önemli bir bölümü" kavramının niteliksel olduğu kadar niceliksel bir betimleme olduğunu iddia ederek, EFTA anlaşmasının taraflar arasındaki ticaretin % 90'ını kapsamaması nedeniyle herhangi bir aykırılığın söz konusu olmadığını belirtmişlerdir (EFTA, 1960). Avrupa Ekonomik Topluluğu Anlaşmasını inceleyen Çalışma Grubu üyelerinin çoğunluğu, "ticaretin önemli bir bölümü" kriterini karşılamamanın bir gerekliliği olarak ticaret yüzdesine ilişkin genel bir rakam belirlemenin uygunsuz olduğuna karar vermişlerdir (Devuyt ve Serdarevic, 2007: 24).

"Ticaretin önemli bir bölümü" (substantially all trade) kavramı ile "ticaretin tamamı" (all trade) kavramları arasındaki fark da giderek azalmıştır. Örneğin, 1960'larda yapılan bir STA'nın toplam ticaretin % 70'ini kapsamaması yeterli bulunuyorken, bugün yaygın olarak kabul gören görüş, ticaretin % 90'ından daha az bir bölümünü kapsayan bir anlaşmanın kusurlu görüleceğidir (Australian Government, 2021). Bununla birlikte, bu oranın hesaplamasının nasıl yapılacağı konusunda bir görüş birliği de oluşmamıştır. Burada sadece mevcut ticareti esas almak yeterli olmamaktadır, ülkelerin potansiyel ticaret büyüklüklerinin de göz önüne alınması gerekir.

Başka bir görüşe göre ise uyumluluk incelemelerinde niteliksel yaklaşımın geçerli olması ve küçük de olsa hiçbir sektörün entegrasyon kapsamı dışında bırakılmaması gerekir. Dış ticaretin ölçek olarak göz ardı edilebilecek veya görece küçük sektörünün, STA veya GB öncesi var olan kısıtlama veya yasaklamalar nedeniyle bu seviyede kalması söz konusu olabilir. Bu nedenle sayısal veya niceliksel yaklaşım doğru değildir denmektedir (Hitpold, 2003: 235). Buna karşılık, tarım sektörü gibi büyük bir sektörün kapsam içerisine alınması durumunda toplam ticaretin de entegrasyon öncesi döneme göre artış göstereceği açıktır. EFTA Anlaşmasının uyumluluk denetimini yapan Çalışma Grubunun kararı ve bu karar üzerine geliştirilen literatürün XXIV. maddenin yorumlanmasına yapmış olduğu katkı son derece önemlidir.

GATT XXIV. Maddeye Uyumluluk İncelemesi

GATT'ın XXIV. maddesi Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olan ülkelerin kendi aralarında bir GB veya bir serbest ticaret anlaşması (STA) kurmalarına üç koşulun yerine getirilmesi şartıyla izin vermektedir. Birincisi, üye ülkelerin, birlik içerisinde gerçekleşen "ticaretin önemli bir bölümü"ne getirdikleri engelleri ortadan kaldırmaları şarttır; ikincisi, üçüncü ülkelere karşı uyguladıkları ortalama gümrük tarifelerinin entegrasyon öncesine göre artmamış olması gerekmektedir. Üçüncüsü ise entegrasyonun makul bir zaman dilimi içerisinde (reasonable length of time) gerçekleşmesi koşuludur. En Çok Kayırlan Ülke İlkesinden önemli bir sapma oluşturan bu tür anlaşmaların denetiminin uygulamada nasıl gerçekleştiği konusunda şunlar söylenebilir: BTA'ların DTÖ hukukuyla uyumlu olup olmadıkları konusu son derece tartışmalı bir konudur. GATT'ın XXIV. maddesi kapsamında kurulan ve GATT'a kote edilen herhangi bir BTA'nın bu maddede öngörülmüş olan koşulları sağlayıp sağlamadığının kontrol edilmesi görevlerini, Bölgesel Ekonomik Entegrasyonlar Komitesi yerine getiriyordu. Bu komiteden herhangi bir aykırılık veya uyuşmazlık durumunun raporlaması da beklenirdi. Yapılan ticaret anlaşmaları önce Mal Ticareti Konseyi'ne (Council for Trade in Goods) bildirilir, Konsey de Anlaşma metnini incelemesi için Komite'ye havale ederdi. Anlaşmaların Komite tarafından incelenmesinin amaçlarından biri, ülkeler arasında yapılan bu tür anlaşmaların gizli kalmayıp, üçüncü taraflar tarafından bilinmesinin veya şeffaflığın sağlanmasıdır. Diğer bir amacı ise Anlaşmanın DTÖ kurallarıyla uyumlu olup olmadığının diğer DTÖ üyeleri tarafından değerlendirilebilmesine olanak sağlamasıdır. İnceleme sözleşmeye taraf olan ülkelerin bu komiteye verdikleri bilgiler kapsamında, Komite tarafından geliştirilmiş olan standart formatta, üyelerin yazılı şekilde sordukları sorulara verilen yazılı cevaplarla veya Komite toplantılarındaki sözlü soru-cevaplarla gerçekleştirilirdi. Yapılan incelemede öncelikle sistemik konular ele alınırdı. DTÖ kurallarıyla, BTA metninin hukuki açıdan uyumluluğu, BTA'ların yatay düzlemde karşılaştırılması ve ilgili anlaşmanın yaratacağı ekonomik etkiler

bağlamında tartışılması gibi konular incelemeye esas teşkil ederdi. İçerik yönünden inceleme bittikten sonra Sekreteryaya bir inceleme raporu hazırlar, Komite'de müzakere edilen rapor kabul edilirse bir üst makama sunulurdu.

Bu tür anlaşmaların GATT XXIV. maddesine uyumluluk denetimlerinde, aslında çok kısıtlı bir yorum alanında hareket edebilen çalışma grupları veya kurulların toleranslı davrandıkları, daha çok bardağın dolu tarafını gördükleri söylenebilir. 60'lı yılların başlarında imzalanmış olan ve uyumluluk bağlamında tartışmalara yol açmış olan Avrupa Serbest Ticaret Alanı (EFTA)¹ ile Latin Amerika Serbest Ticaret Alanı (LAFTA)² anlaşmaları için de Çalışma Grupları oluşturulmuştur. Yapılan tartışmalarda ileri sürülen şüphe ve itirazların önemli bir kısmının imzalanan anlaşmaların kapsamının sınırlı olması ve/veya üyeler arasındaki "ticaretin önemli bir bölümü" nü kapsamaması nedeniyle olduğu görülecektir. Şimdiye kadar Çalışma Grupları, Bölgesel Ekonomik Entegrasyonlar Komitesi veya Şeffaflık Mekanizması kapsamında yapılan incelemelerde veya Uyuşmazlıkların Çözüm Mekanizması kapsamında görülen davalarda GATT XXIV'e bir tek aykırılık kararı çıkmamış olması da bunun açık kanıtıdır. Karar alınabilmiş olan ve uyumlu bulunan tek inceleme,

¹ 4 Haziran 1960 tarihinde EFTA'yı kuran Stockholm Konvansiyonu'nun bir Çalışma Grubu (Working Party), STA'nın tarım ürünlerini (bazı işlenmiş tarım ürünleri Md. 8 ve balıkçılık ve deniz ürünleri Md. 10 hariç) tamamen kapsam dışı bırakmış olmasını incelemiştir. Bu durumun GATT'ın ilgili maddesinde öngörülmüş olan gümrük vergileri ve ticareti kısıtlayan diğer önlemlerin üye ülkeler arasındaki "ticaretin önemli bir bölümü"nü kapsayacak şekilde kaldırılması gerektiği koşulunu sağlamadığı sonucuna varmıştır. Bu koşulun sadece niteliksel değil aynı zamanda niceliksel bir vurgu taşıdığı ve tarım gibi önemli bir ekonomik aktivite alanını bütünüyle dışarıda bırakabileceği şeklinde yorumlanamayacağını ortaya koymuştur. Hatta çalışma grubu daha da ileri giderek yapılan STA'nın üyeler arasındaki ticaretin oransal olarak ne kadarını kapsadığının önemli olmadığını, ticaretin % 90'ını bile kapsıyor olsa bunun göz önüne alınacak tek faktör olarak görülemeyeceğini belirtmiştir. EFTA'ya taraf olan ülkeler de, anlaşma kapsamında olmasa da tarım ürünleriyle ilgili yapmış oldukları bilateral anlaşmaların göz önüne alınması gerektiğini söylemişlerdir. Buna rağmen Çalışma Grubu herhangi bir tavsiyede bulunmaktan kaçınmış ve sadece konuyla ilgili bazı hukuki ve pratik sorunlar olduğunu, bu sorunların, anlaşmanın işleyişi sırasında elde edilecek tecrübeler ışığında değerlendirilmesinin daha verimli olacağını belirtmiş, ancak herhangi bir karara varmadan dağılmıştır (EFTA, 1960).

² LAFTA veya Montevideo Anlaşması, 1960 yılında imzalanmıştır. LAFTA Anlaşması, aşamalı gümrük indirimleri sonrasında en geç 12 yıl içerisinde ulaşılabilecek ve sadece sanayi ürünlerini kapsayacak bir serbest ticaret alanını hedeflemiştir. Bu anlaşmada da tıpkı EFTA Anlaşmasında olduğu gibi Tarım ürünleri anlaşmanın dışında bırakılarak bunlar için bazı özel uygulamalar öngörülmüştür. LAFTA'ya taraf olan ülkeler belirlenen bir liste kapsamında, doğrusal olmayan ve üründen ürüne değişen indirimler öngörmüş ve serbest ticaret alanına bu yolla ulaşmayı seçmiştir. GATT içerisinde oluşturulan Çalışma Grubu, LAFTA'nın XXIV. maddenin önemli koşulu olan, kapsama alanı kriterini karşılayıp karşılamadığı ile ilgili burada da bir sonuca varamamış, anlaşmanın oldukça liberal ve toleranslı olduğunu belirterek başka bir tavsiyede bulunmamıştır (LAFTA, 1962).

Çekoslovakya'nın bölünmesiyle, Çekya ve Slovakya arasında kurulan GB olmuştur.

Tüm bu geçmiş deneyimlerden anlaşılan, GATT sözleşmesine taraf olan ülkelerin yapmış oldukları serbest ticaret anlaşmaları veya gümrük birliklerinin GATT'ın XXIV. maddesi ile uyumlu olup olmadıklarının denetiminin sağlıklı işlemediğidir. Geçmişte yapılan bu tür anlaşmaların, birkaç istisna dışında neredeyse tamamının GATT uyumlulukları tartışmalı olmasına rağmen, aykırılığa ilişkin karar alınmamış olması denetim sisteminin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Denetim sürecinin dayanağının bağlayıcı sonuçlar doğuracak bir yasal alt yapıya sahip olmaması ve işleyişten kaynaklanan bir takım yapısal sorunlar nedeniyle, BTA'ların XXIV. maddeye uyumluluk denetimleri gerçek anlamda yapılamamıştır. Bu eksikliğin giderilebilmesi için, GATT üyesi ülkelerin gönüllülük esasına göre oluşturduğu ancak, konuyu global olarak ele almak yerine sadece kendi ulusal çıkarları açısından ele alan ülkelere oluşan Çalışma Grupları yerine, tarafsız ve bağımsız kararlar alabilecek uzmanlardan oluşan ve daha bütüncül bir değerlendirme yapabilecek bir kurul tarafından gerçekleştirilmesi daha sağlıklı olabilecektir (Huber, 1981: 283).

Nitekim DTÖ Bakanlar Konseyi, Kasım 2001 tarihinde yaptığı bir toplantıda DTÖ'nün BTA'lara yönelik olarak yaptığı denetimin başarılı olmadığını; DTÖ'ye kote edilen BTA'ların hiç birinin resmen onaylanmadığını; DTÖ üyelerinin, Doha Bakanlar Konferansında kabul etmeleri durumunda, BTA'lara uygulanacak yeni kural ve koşullara ilişkin müzakerelere başlanabileceğini belirtmiştir (WTO, 2001). Bu çağrı karşılık bulmuş ve Doha Turları kapsamında yapılan "Kurullarla ilgili Müzakere Grupları" toplantılarında da bu eksikliğin giderilmesi gerektiği vurgulanarak, yarattığı sorunlar ele alınmıştır (Lang, 2006: 20). Bunlardan birinde BTA'ların hem sayılarının artması hem de toplam dünya ticaretinde artan payları, GATT'ın XXIV. maddesinde öngörülen bildirim, kontrol, denetim ve yaptırım anlamında yeniden ve daha net bir şekilde tanımlanması gerektiğini ortaya koymuştur (Lang, 2006: 20). 14 Aralık 2006 tarihinde DTÖ Genel Konseyi tüm BTA'ları kapsayan geçici bir Yeni Şeffaflık Mekanizması (The New Transparency Mechanism) kurulması kararını almıştır. Bu mekanizma ile BTA'ların, DTÖ'ye erken duyurulması ve kote edilmelerinin sağlanması amaçlanmıştır. Üye ülkeler, kote edilen BTA'ların içerikleriyle ilgili her türlü bilgiyi DTÖ Sekreteryası tarafından yapılan sunumlar yoluyla elde edebileceklerdi. Bu mekanizma geçici bir yapıda düşünülmüş, tarafların incelemesi, gerek gördüklerinde değiştirip, geliştirmeleri sonrasında kalıcı bir yapıya dönüştürmeleri hususunun Doha Turu kapsamında yapılacak görüşmelerde ele alınması planlanmıştır. Herhangi bir BTA müzakeresine başlayan bir üye devletin DTÖ Sekreteryası'nı ivedilikle bilgilendirmesi gerekir. Yeni imzalanan

bir anlaşmaya taraf olan bir üyenin de yapılan anlaşmanın resmi adı, kapsamı, imzalanma tarihi, öngörülen yürürlüğe giriş tarihi veya geçici uygulamaları, ilgili bağlantı noktalarıyla web adresleri ve kısıtlanmamış her türlü detay bilgisi Sekreteryaya'ya DTÖ'nün resmi dillerinden biriyle göndermesi gerekir. Başvurunun DTÖ'ye elektronik ortamda yapılmasından sonra Sekreteryaya, Anlaşmanın ana metnini, protokol ve eklerini DTÖ'nün Web sayfasına koyarak ilan eder. BTA bildirimlerinin, DTÖ'ye mümkün olan en kısa zamanda yapılması gerekir. Anlaşma üye ülkelerin parlamentolarında onaylanmadan veya herhangi bir üye ülke diğer bir üye ülkeye karşı anlaşmadan doğan hak doğurucu imtiyazlı bir uygulamayı başlatmadan önce resmi bildirim Komite'nin belirlemiş olduğu elektronik formatta yapılması gerekir. Bildirimin yapılmasından sonra geçen bir yıl içinde anlaşmanın yapılmış olması genel kural olarak kabul edilmiştir. İleri bir tarihte anlaşmanın işleyişini etkileyen her türlü değişiklik ve yeniliğin de Komite'ye bildirilmesi gerekir. Bölgesel Ekonomik Entegrasyonlar Komitesi, Şeffaflık Mekanizmasının, GATT XXIV kapsamında imzalanan anlaşmalar bağlamında uygulanmasından sorumlu organdır.

Bu aşamadan sonra Türkiye ile ilgili olarak bir değerlendirme yapılmaktadır. Zira Türkiye ile Avrupa Topluluğu arasındaki yapılmış olan Ankara Anlaşması, Katma Protokol ve GB, aslında tek bir hedefe, yani taraflar arasında kurulacak bir GB'ye aşamalı geçişi sağlayan dönemlere, ilişkin ve birbirini üzerine inşa edilmiş anlaşmalardır. Buna rağmen, her anlaşmanın ardından bir çalışma grubu oluşturulmuş ve son derece detaylı uyumluluk incelemelerine tabi tutulmuşlardır.

Ankara Anlaşması, Katma Protokol ve Gümrük Birliği'nin Uyumluluk İncelemeleri

Aşağıda Türkiye ile AB arasında yapılan tüm anlaşmaların GATT XXIV'e uyumlu olup olmadıkları konusu incelenmektedir. Bunun için de siyasi ve popüler tartışmalardan çok, bu uyumluluk incelemesi için GATT nezdinde teknik bir inceleme için oluşturulan Çalışma Gruplarının ele aldıkları konular tartışılmıştır. Bu kurullara yapılan itirazlar, tarafların bu itirazlara verdikleri cevaplar ve yazılan nihai raporlar ortaya konulmuştur.

Ankara Anlaşması

Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile Türkiye arasında imzalanan Ortaklık Anlaşması'nın GATT'a bildiri ve XXIV. madde kapsamında uyumluluk kontrolü standart süreçler izlenerek yapılmıştır. GATT'a bildirimlerin genel olarak STA veya GB müzakerelerinin başlamasıyla beraber veya anlaşmalar yürürlüğe girmeden yapılması öngörülmektedir. 12 Eylül 1963 tarihinde imzalanan Ortaklık Anlaşması, 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe girmiştir. 20 Şubat 1964 tarihinde taraflar, GATT Sekreteryasına yaptıkları

ortak bildirimle üç aşamalı bir plan yoluyla Topluluk ile Türkiye arasında bir GB oluşturmak üzere bir anlaşma yaptıklarını belirtmişlerdir (GATT, 1964a). Gönderilen orijinal anlaşma metni ve tüm eklerin GATT'a taraf olan ülkelere dağıtımı yapılmış, ardından Sekretarya GATT uyumluluğunun inceleneceği ve Anlaşma ile ilgili soru ve cevapların değerlendirileceği bir Çalışma Grubu kurulabilmesi için tüm üye ülkelere bildirimde bulunmuştur (GATT, 1964b). Bu çağrıya 11 ülke ilgi göstererek cevap vermiş ve Çalışma Grubu bu ülkelerden oluşturularak çalışmaya başlamıştır. GATT Sekretaryası Ağustos 1964 tarihinde Ankara Anlaşması'nın hukuki çerçevesi ve uygulanması ile ilgili Çalışma Grubunda sorulan yazılı soruları verilen cevapları ile birlikte yayınlamıştır (GATT 1964c). Çalışma Grubunda Ortaklık Anlaşması ile çok detaylı ve kapsamlı sorular sorulmuştur. Ankara Anlaşması'nın yaptırım gücü, uygulanması, giriş kısmında öngörülen ve Türkiye'ye yapılması planlanan ekonomik yardımın boyutları, 28. Maddede öngörülen "tam üyelik" olasılığının anlamı gibi soruların yanında en önemli soru şu olmuştur: "Taraflar, yaptıkları Anlaşmanın GATT'ın XXIV. maddesinde öngörülen koşullara uyumlu olarak görmekte midirler?" Bu kritik soruya cevap veren Topluluk ve Türkiye, yaptıkları anlaşmanın GATT XXIV ile uyumlu bir GB'yi aşamalı bir plan yoluyla gerçekleştirmeyi hedeflediğini ve 10. Maddede öngörülen şekilde mal ticaretinin geneli (trade in goods generally) kapsadığını belirtmişlerdir. Ayrıca anlaşma ile GATT XXIV. maddenin 8. Paragrafının a bendinde yapılmış olan tanıma uygun şekilde, taraflar arasındaki tüm gümrük vergileriyle eş etkili vergilerin ve miktar kısıtlamalarının kaldırılacağı ve Türkiye'nin, üçüncü ülkelere karşı Topluluğun Ortak Gümrük Tarifesini üstleneceği ve dış ticaretini Topluluğun dış ticaretine yakınlaştıracığı vurgulanmıştır.

Hem tarafların birbirlerine uygulayacağı gümrük tarifesi hem de Türkiye'nin üçüncü ülkelere uygulayacağı gümrük tarifesi, ortaklık öncesi duruma göre daha düşük olacağından GATT'ın XXIV. Maddesinin 5(a)ve 5(b) Paragraflarıyla uyumlu olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Türkiye ve AET, tam anlamıyla bir GB'nin ne zaman gerçekleştirileceğine ilişkin olarak yapılan sorgulamalarda, anlaşma taraflarının ekonomilerinin kendine özgü koşullarının ve gelişmişlik seviyeleri arasındaki farkların göz önüne alınması gerektiğini söylemişlerdir. Son olarak da taraflar, gerçekleştirilecek GB planı ile ilgili önemli bir değişiklik olduğunda GATT XXIV 7(c) hükmü gereği bildirimde bulunacaklarını belirtmişlerdir. Diğer bir önemli soru, GATT XXIV 5(c) kapsamında sorulmuştur. "Mal ticaretinin geneli", "ticaretin önemli bir kısmı" anlamına gelir mi? (does "trade in goods generally" mean the same thing as "substantially all trade") sorusuna, Ankara Anlaşması'nın 10. maddesinde öngörülen "mal ticaretinin geneli" kavramının daha geniş veya daha kapsayıcı bir kavram olduğu şeklinde cevap verilmiştir.

Çalışma Grubu'nun Eylül 1964 tarihinde yaptığı toplantısında Yunanistan temsilcisi Ankara Anlaşması'na bazı itirazlarda bulunarak şunları söylemiştir: "...öncelikle belirtmek isterim ki, Ankara Anlaşması'nı dikkatlice inceledikten sonra bu anlaşmanın doğası ve kapsamına ilişkin korkularımız daha da artmıştır." (GATT, 1964d). Burada son derece ilginç olan, Ankara Anlaşması'na itiraz eden Yunanistan'ın benzer, hatta daha kapsamlı bir anlaşmayı 1962 yılında Atina Anlaşması adıyla imzalamış olmasıdır. Yunanistan temsilcisi daha sonra anlaşmanın GATT XXIV. maddesine uyumu ile ilgili bazı itirazları olduğunu ileri sürmüştür. Anlaşma'nın GB'ye ulaşmak için kesin bir plan ve yol haritası (hazırlık dönemi dışında) içermediğini ve XXIV. maddenin lafzında daraltıcı bir şekilde öngörülmüş olan karşılıklı yükümlülük içermesi koşulunu da sağlamadığını belirtmiştir. Öte yandan, öngörülen hazırlık dönemi sonunda Türkiye'nin ekonomik durumunun elverişli olması durumunda bir katma protokol yoluyla geçiş dönemine başlanılacak olmasının da XXIV. madde ile tezat oluşturduğunu ileri sürmüştür. Yunanistan ayrıca, Ankara Anlaşması'nın planlanmış tek somut aşamasının hazırlık dönemi olduğunu belirterek, nihai hedef olan GB'ye nasıl ulaşılacağına açık bir şekilde belirlenmemiş olmasının XXIV. maddeye aykırı olduğunu iddia etmiştir. Yunanistan temsilcisi, Ankara Anlaşması'nın Türkiye için önemli bir taahhüt içermediğini, belirsiz bir zaman içerisinde, o da kendisine uyarsa bazı yükümlülükler üstleneceğini, zira Ortaklık Konseyi'nde kararların oy birliği ile alındığını, bu bağlamda istemediği bir yükümlülüğe zorlanamayacağını belirtmiştir. Anlaşmanın o dönemdeki haliyle tarafları doğrudan bir GB'ye değil, olsa olsa bir tercihli ticaret anlaşmasına götüreceğini belirtmiştir. Tüm bu nedenlerle Ankara Anlaşması'nın GATT'ın XXIV. maddesinde öngörülen istisnai koşulları karşılamadığını kesin bir dille vurgulamıştır.

Çalışma grubu, sonuç olarak, verdiği kararda öncelikle Türkiye'nin ekonomik gelişimine destek olunması konusuna olumlu yaklaşıklarını belirtmiştir. Ardından bazı üyelerin Ankara Anlaşması'nın GATT'ın XXIV. maddesine uyumluluğu konusundaki itirazlarını ve üçüncü ülkelerin bu anlaşmadan dolayı zarar görebilecekleri konusundaki yaklaşımlarını özetlemiştir. Bazı ülkeler de anlaşmanın uygulanmasını bekleyip daha ileri aşamalarında görüş bildirmeyi tercih ettiklerini belirtmiştir. AET ve Türkiye'nin ise anlaşmanın GATT'a uyumlu olduğunu, daha önce yapılmış ve GATT üyesi ülkeler tarafından uyumluluk incelemesi yapılmış birçok bölgesel anlaşma ile ortak özelliklere sahip olduğunu, ayrıca üçüncü ülkelerin çıkarlarını da zarara uğratmayacağını vurguladıklarını karar metnine eklemiştir. Çalışma Grubu, GATT'a taraf olan ülkelerin, AET ve Türkiye arasında bir ortaklık kuran anlaşmayı bu rapor ışığında görmeleri gerektiğini belirterek daha önceki kararlarında olduğu gibi, olumlu veya olumsuz herhangi bir tavsiyede bulunmamıştır (GATT, 1964e, GATT 1964f).

Katma Protokol

Türkiye ile AET arasında hazırlık dönemini sonlandırıp geçiş dönemini başlatan Katma Protokol (KP) 23 Kasım 1970 tarihinde imzalanmıştır. Ankara Anlaşmasına ek olarak yapılan bu anlaşma da tam metni ve ekleriyle birlikte GATT'a kote edilmiştir (GATT, 1971a). Ancak taraflar arasında yeni anlaşma yürürlüğe girene kadar geçecek olan sürede geçerli olacak bir Geçici Anlaşma yapılmış; bu anlaşma da yürürlük tarihi 1 Eylül 1971 olarak belirtilerek GATT'a bildirilmiştir (GATT, 1971b). GATT Sekreteryası da Ekim 1971 tarihinde, hem geçici Anlaşma'nın hem de Katma Protokol'ün GATT'ın ilgili hükümleriyle uyumlu olup olmadığı konusunda karar vermek üzere bir Çalışma Grubu kurulmasına karar vermiştir (GATT, 1971c). Çalışma Grubu'nun sorduğu sorulardan (Çalışma Grubu üyeleri tarafından 46 soru sorulmuştur) ve bunlara verilen cevaplardan çok detaylı ve derinlemesine bir inceleme yapıldığı görülmektedir (GATT, 1972a). KP'nin, Ankara Anlaşması'nda öngörülmüş olan üç aşamadan birincisi olan, Hazırlık Dönemi'ni sona erdirip ikinci aşama olan Geçiş Dönemi'ni başlatan bir anlaşma olduğu belirtilerek, Hazırlık Dönemi'nde taraflar arasındaki ticarete yapılan gümrük vergisi ve eş etkili vergi indirimleri ile miktar kısıtlamalarının ortadan kaldırılmasına ilişkin sorular sorulmuştur. Bu dönemde AET ve Türkiye arasındaki ticaretin gelişimi, Brüksel Gümrük Tarifesi'ne göre belirlenmiş olan 12 ve 22 yıllık indirim listeleri incelenerek değerlendirilmiştir.

Anlaşmanın GATT XXIV'e göre uyumlu olup olmadığı bağlamında en önemli sorgulama, öngörülen GB'nin kapsamı dışında bırakılan tarım sektörüne ilişkin olarak yapılmıştır. Diğer önemli bir tartışma da Ankara Anlaşması'nda öngörülen son aşamaya, yani GB'ye geçiş için tanınan 22 yıllık süreyi, anlaşmaya taraf olan ülkelerin neye dayanarak makul bir süre olarak tanımlayabildikleri ile ilgili olmuştur. AET ve Türkiye, bu sorulara verdikleri cevaplarda Türkiye'nin 22 yıllık süre sonunda Topluluğun Ortak Tarım Politikasını (OTP) üstlenmek zorunda olduğunu (KP madde 33) ve bu sayede tarım ürünlerinin GB alanı içerisinde serbest dolaşımının sağlanacağını belirtmişlerdir. Makul sürenin (reasonable length of time) ise GATT üyeleri tarafından şimdiye kadar tanımlanmadığını, bu sürenin öncelikle yapılan anlaşmanın içeriğine ve anlaşmaya taraf olan ülkelerin ekonomik durumuna göre belirlenmesi gerektiğini söylemişlerdir.

Türkiye ile AET arasında yapılan Katma Protokol'ün GATT'ın XXIV. maddesine uyumunun incelenmesi için kurulan Çalışma Grubu verdiği kararda şunları söylemiştir (GATT, 1972b): Türkiye ve AET, anlaşmanın uzun soluklu olmasının taraflar arasındaki ekonomik gelişme seviyeleri arasındaki farktan kaynaklandığı ve kurulacak bir GB sonrasında Türkiye'nin AET'ye entegrasyonunun hedeflendiğini söyleyerek 22 yıllık sürenin bu bağlamda değerlendirilmesini istemişlerdir. Bazı üyeler ise KP'nin, Anlaşmanın XXIV.

maddesinde belirlenmiş olan kriterleri karşılamadığını ifade etmişlerdir. Tarafların ekonomileri arasındaki yapısal farklılıkların giderilebilmesi için öngörülen 22 yıllık sürenin “makul” bir süre olarak kabul edilemeyeceğini belirtmişlerdir. Tarım ürünlerinin de kurulması planlanan GB kapsamı dışında bırakılması da problemlili alanlardan biri olarak görülmüştür. Sonuç olarak, KP'nin, GATT'ın XXIV. maddesiyle tam anlamıyla uyumlu olduğu konusunda Türkiye ve AET'nin temsil ettiği görüşe Çalışma Grubu'na üye bazı devletler de destek vermişlerdir. Çalışma Grubu, ortaya çıkan görüş ayrılıkları ve tartışmalara rağmen herhangi bir tavsiyede bulunmadan dağılmıştır.

Gümrük Birliği

Türkiye'nin 1987 yılında yaptığı tam üyelik başvurusuna 1989 yılında olumsuz cevap veren Avrupa Topluluğu, ilişkilerin yeniden canlandırılması için Ortaklık Anlaşması çerçevesinde ilerlemesini önermiştir. 1990 yılında Konsey'e sunulan ve o tarihlerde Türkiye ile ilişkilerden sorumlu komiser Abel Matutes'in adıyla anılan öneriler paketi Türkiye tarafından olumlu karşılanmış ve GB'nin KP'de öngörüldüğü şekilde 22 yıllık bir geçiş dönemi sonrasında 1995 yılında tamamlanması için gerekli çalışmalar başlatılmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021). İki yıl süren müzakereler sonunda 22 Aralık 1995 tarihinde yapılan Ortaklık Konseyi toplantısında alınan karar uyarınca, Türkiye ile AB arasındaki GB, 1 Ocak 1996 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Avrupa Topluluğu Komisyonu'nun DTÖ'deki Daimi Temsilciliği, aynı gün DTÖ BTA'lar Komitesi Sekreteryası aracılığıyla tüm üyelere Türkiye ile Topluluk arasında bir GB kurulduğuna ilişkin gerekli bilgilendirmeyi yapmıştır. Bilgilendirmede kurulan GB'nin Türkiye ile Topluluk arasındaki mal ticaretini kapsadığı ve GATT XXIV'e tamamen uyumlu olduğu belirtilmiştir (WTO, 1996).

GB'nin uyumluluk denetimine ilişkin ilk değerlendirme toplantıları Ekim 1996 ve Şubat 1997 tarihlerinde yapılmış ve çoğunluğunu üçüncü ülkelerin oluşturduğu Çalışma Grubu'nda sorulan soru ve cevaplarla GATT XXIV bağlamında, Türkiye'nin üçüncü ülkelerden yaptığı tekstil ve hazır giyim ithalatına getirdiği kısıtlamalar gündemi belirlemiştir (WTO, 1997). Daha önemli tartışmalar Ocak 2001 tarihinde toplanan DTÖ BTA'lar Komitesi'nde (BTAK) yapılmıştır. İlgili maddenin 5(a) bendinde GB'nin XXIV. maddeye uyumluluk şartı olarak öngörülen ticarete uygulanan gümrük vergileri ile diğer kısıtlamaların GB öncesine göre azalmış olması şartında aranan “genel oran seviyesi”nden (general incidence) ne anlaşılması gerektiği, bu maddeye getirilen yorumda belirlenmiştir. Buna göre GB öncesinde tarafların birbirlerine uyguladıkları gümrük vergilerinin ağırlıklı ortalaması ve ticaretten elde ettikleri gümrük vergilerinin (Weighted Average Tariff Rates and Customs Duties Collected) GB sonrasıyla karşılaştırılması gerekir. BTAK toplantısında Türkiye ve AT'ye yöneltilen soruların önemli bir bölümü, yapıldığı söylenen gümrük indirimlerin hangi kritere göre yapıldığına ilişkindir. Özellikle AT'nin Uruguay

Turu yükümlülükleri kapsamında yapmış olduğu toplu indirimlerle GB kapsamında yapmış olması gereken indirimlerin aynı döneme denk gelmesi nedeniyle bildirim yapılan indirimlere kuşkuyla yaklaşılmış ve bu indirimlerin ağırlıklı ortalamalar ve vergi gelirleri üzerinden yeniden hesaplanması için Komite'ye çağrıda bulunmuşlardır. BTA Komitesi de Mayıs 2006 tarihinde yaptığı açıklamada öngörülen hesaplamaların uygulanan gümrük vergileri ile (Applied Weighted Average Tariff Rates) ve yeni yöntem ile tekrar yapıldığını belirtmiştir. Buna göre TR-AB GB'de tarafların birbirlerine karşı uyguladıkları ağırlıklı ortalama gümrük vergisi oranının GB öncesinde % 5,48 olan seviyesinden % 4,65'e düştüğü, karşılıklı olarak toplanan ortalama gümrük vergisinin de 12,8 Milyar ECU'dan, 10,9 Milyar ECU'ya indiği raporlanmıştır (WTO, 2006a). GB'nin ilk 10 yılını kapsayan bu hesaplama ile GATT XXIV 5(a)'da öngörülmüş olan koşulu sağladığı ortaya konulmuştur.

Gümrük Birliği Sonrası Dönem

GB'nin yürürlüğe girmesiyle birlikte Türkiye, AT'nin Ortak Ticaret Politikası'na uyum sağlayacağını düşünerek 1 Ocak 1996 tarihinden geçerli olmak üzere Hindistan'dan ithal edilen 19 kalem tekstil ve giyim ürününe miktar kısıtlaması getirmiştir. Hindistan'ın DTÖ'ye yaptığı şikâyet yerinde bulunmuş ve oluşturulan Panel hazırladığı raporda Türkiye'yi bu uygulaması nedeniyle haksız bularak Hindistan'la uzlaşması çağrısını yapmıştır. Türkiye ve Hindistan Temmuz 2001 tarihinde Anlaşmazlıkların Halli Organı'nın (Dispute Settlement Body) tüm tavsiyelerinin kabul edildiğini ve aralarında anlaşmalarını bildirmiştir. Bu Panel ve Temyiz Organı'nın (Appellate Body) verdiği karar EFTA Anlaşması için düzenlenen panellerle birlikte, XXIV. maddenin yorumlanması ile ilgili literatüre önemli bir katkı sağlanmıştır. Burada ilginç olan, Temyiz Organı'nın GATT XXIV 5(a)'ya ve buna getirilen yoruma ilişkin getirdiği farklı yaklaşım olmuştur. Bu yaklaşıma göre kurulan herhangi bir GB'nin XXIV 5(a)'ya uyumlu olup olmadığı incelenirken, sadece ülkelerin uyguladıkları gümrük vergilerinin ağırlıklı ortalamalarının GB öncesi ve sonrası düzeylerinin karşılaştırılması yeterli değildir. İncelenmesi gereken diğer önemli bir alan da Anlaşmaya taraf olan ülkelerin ticarete ilişkin genel politikalarının ve aldıkları tüm diğer önlemlerin entegrasyon öncesine göre, uluslararası ticareti kısıtlayıcı olup olmadığıdır. (WTO, 2006b).

Türkiye-Avrupa Birliği Gümrük Birliği'nin GATT XXIV Uyumluluğu

XXIV 8 (a) bendinde GB, iki veya daha fazla (ülkenin) gümrük alanının tek bir gümrük alanı ile değiştirilmesi olarak tanımlanmıştır. Ayrıca bu gümrük alanları arasındaki gümrük vergileri ve ticareti engelleyici tedbirlerin ticaretin önemli bir bölümünü (substantially all trade) kapsayacak şekilde kaldırılması ve GB üyesi ülkelerin üçüncü ülkelere karşı genel olarak gümrük vergisi ve diğer ticari düzenlemeleri aynı şekilde uygulamaları gerekir.

TR-AB GB 3 (3) maddesinde kurulan GB'nin gümrük alanının Topluluk ve Türkiye'nin gümrük alanlarından oluştuğu hükme bağlanmıştır. Ancak GATT XXIV'e uyumlu bir GB'nin gerçekleşmesi için bunun belirlenen somut bir plan ve program yoluyla makul bir süre içerisinde yapılması ve belirlenen makul sürenin de 10 yılı aşmayan bir zaman dilimini öngördüğü belirtilmiştir (GATT, 1994). Ayrıca, bu sürenin ortalama bir süre olduğu, on yıldan daha uzun sürenin ancak istisnai durumlarda söz konusu olabileceği belirtilmiştir (GATT, 1994). Ankara Anlaşması ve bu anlaşmaya ek olarak yapılan Katma Protokol'de TR-AB GB'nin, Türkiye'nin ekonomik durumu göz önüne alınarak, aşamalı olarak gerçekleştirileceği karara bağlanmıştır. Ankara Anlaşması'nda 5 yıllık bir hazırlık dönemi (Madde 3(2)) ve 12 yıllık bir geçiş dönemi (Madde 4 (2) ile GB'yi tanımlayan bir son dönem öngörülmüştür. Hazırlık dönemini sonlandırıp geçiş dönemine geçişin hukuki dayanağını oluşturan Katma Protokol'de de GB'nin gerçekleştirilmesi için 22 yılı aşmayan bir zaman dilimi tanımlanmıştır. 1973 yılından itibaren işlemeye başlayan bu süreç, 1995 yılı sonunda GB'ye geçilmesini sağlamıştır; ancak Ankara Anlaşması'nın 1963 yılında yapıldığı göz önüne alırsak işleyen gerçek sürenin 33 yıl olduğu anlaşılmaktadır. Bu süre, Dünya ekonomi tarihinin en uzun entegrasyon sürelerinden birini oluşturur ve GATT hükümlerinde belirlenmiş olan "makul süre" tanımını ciddi anlamda aşan bir süre olarak XXIV. maddeye açık bir aykırılık içerir.

Ayrıca GATT XXIV 5 (a)'ya göre GB'ye üye olan ülkelerin ithalatta uyguladıkları gümrük vergileri ile diğer ticari kısıtlamaların ağırlıklı ortalamaları ile miktar kısıtlamaları gibi ticareti engelleyen tüm unsurların genel seviyesinin GB öncesine göre daha düşük olması gerekmektedir. TR-AB GB'nin 23. Maddesine göre Türkiye, Anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihte Topluluğun Ortak Gümrük Tarifesini (OGT) üstlenmiş, ancak istisnai bazı ürünlerde 5 yıllık bir geçiş dönemi boyunca (otomotiv, beyaz eşya, tekstil vb.) OGT'den daha yüksek oranlar uygulama hakkı elde etmiştir. Bu süre 1 Ocak 2001 tarihinde sona ermiş ve Türkiye OGT'ye tam anlamıyla uyum sağlamıştır. GB'nin yürürlüğe girmesiyle Türkiye bu hakkını kullanmış ve üçüncü ülkelerden yaptığı tekstil ile giyim eşyası ithalatına kısıtlama getirmiştir. Buna itiraz eden Hindistan'ın şikayeti üzerine bir DTÖ Paneli yapmıştır.

Yine GATT XXIV 8(a) da öngörülen istisnai hükme göre taraflar arasındaki gümrük vergileri ve ticareti kısıtlayan düzenlemelerde yapılacak indirimlerin ticaretin önemli bir bölümü (substantially all trade) kapsamı gerekir. AB-TR GB tarım sektörünü (bazı işlenmiş tarım ürünleri hariç) anlaşmanın kapsamına dâhil etmemiş ve o dönemde bütün bir sektörü dışlamıştır. Gerçi Anlaşmanın 11. maddesinde öngörülen ortaklık rejiminin, Topluluğun ortak tarım politikasını göz önünde bulunduran özel usullere göre, tarımı ve tarım ürünleri alışverişini de kapsadığı hükme bağlanmış olmasına rağmen tarım ürünlerinin

serbest dolaşımını öngören herhangi bağlayıcı bir plan ya da program ortaya konulmamıştır.

KP’de ise tarım ürünlerinin serbest dolaşımı ile ilgili olarak şunlar öngörülmüştür: 33. madde Türkiye’nin yirmi iki yıllık dönem içinde kendi tarım politikasını, AB’nin OTP’sine uyumlu hale getirmek için gerekli tedbirleri alacağını söyler. Bu hüküm en azından bir plan veya yol haritası içermeyen, bağlayıcı olmaktan uzak temenni niteliğinde bir içeriğe sahiptir. KP’nin 34. maddesinde ise öngörülen “22 yıllık sürenin sonunda Türkiye’nin OTP’ye uyum tedbirlerini aldığı tespit edildikten sonra, Topluluk ile Türkiye arasında tarım ürünlerinin serbest dolaşımının gerçekleşmesi için gerekli hükümleri tespit eder” denmektedir.

Tarım alanında yapılan tek düzenleme 1998 yılında toplanan Ortaklık Konseyi tarafından yapılan ve tarım ürünleri ithalatında karşılıklı olarak tercihli rejim uygulanmasına, menşei kuralları ve menşei kümülasyonuna ilişkin kurallar ile bu tercihli rejim uygulamasının tek bir belge ile yapılmasına ilişkin yöntem ve kuralları içeren düzenleme olmuştur (Ortaklık Konseyi Kararı, 1998). Tüm bu nedenlerle TR-AB GB’nin hem yürürlüğe girdiği tarihte, hem bugün itibarıyla GATT’ın XXIV. maddesine tam anlamıyla ya da hiçbir tartışmaya yer bırakmayacak şekilde uyumlu olduğunu iddia etmek mümkün değildir.

Sonuç ve Politika Önerileri

TR-AB GB’nin GATT’ın XXIV. maddesine uyumluluğu konusu bu çalışmada detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu konuda yapılan tartışmalar tarihsel bir perspektif içerisinde ve orijinal belgeler üzerinden değerlendirilmiştir. Yukarıda değinilen ve Türkiye ve AB arasında imzalanan anlaşmaların hemen ardından DTÖ üyesi bazı ülkelerin katılımlarıyla yapılan Çalışma Grubu toplantılarında, bu anlaşmaların GATT’ın XXIV. maddesine uyumlu olup olmadıkları konusu ele alınmış olmasına rağmen bu konuda kesin ve bağlayıcı bir sonuca varılamamıştır. Ancak Uruguay Turu görüşmelerinde benimsendiği gibi “GATT-Uyumluluk” denetimi statik veya bir kez yapılan bir denetim değildir. Dinamik ve sürecin her aşamasında, daha sonraki gelişmeleri de değerlendirebilecek düzenli kontrolleri gerektirmektedir. Bu nedenle özellikle tarım sektörünün Ankara Anlaşması’nın yürürlüğe girdiği 1964 yılından bu yana geçen süre boyunca GB’nin kapsamı dışında kalmaya devam etmesi, GB’nin makul süre içerisinde gerçekleşmemiş olması, hem de ticaretin önemli bir bölümünü kapsamaması; TR-AB GB’nin eksik yanlarını oluşturmaktadır. Bu durum TR-AB GB’nin GATT XXIV. maddesinde öngörülmüş olan istisnai hükümlere aykırılık teşkil ettiğinden, GB’nin işleyiş veya uygulamalarından zarar gördüğünü düşünen herhangi bir DTÖ üyesi ülkenin yapacağı bir itirazla tekrar tartışmaya açılabilir.

Sonuç olarak GB, Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği öncesinde geçiş dönemi düzenlemesi olarak yürürlüğe konulmuştur. GB, Türkiye'nin AB'ye tam üyelik perspektifinin hala netleşmemiş olması sonucunda, 26 yıldır (öngörülenden çok daha uzun bir süre) orijinal haliyle yürürlükte kalmış ve Türkiye açısından sistemik ve düzenli sorunlar ihtiva eden bir ortaklık ilişkisine dönüşmüştür (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2019). AB'nin üçüncü ülkelerle yapmış olduğu STA'lara Türkiye'nin doğrudan taraf olamaması, karar alma süreçlerinde yer alamaması, tarım sektörü, kamu alımları ve hizmetler sektörü gibi önemli ve ekonomideki ağırlıkları büyük olan sektörlerin TR-AB GB'nin kapsamı dışında kalmış olması gibi eksiklik veya olumsuzlukların giderilmesi artık kaçınılmaz olmuştur. Bu amaca yönelik olarak Türkiye ile Birlik arasındaki GB'nin güncellenmesi konusu gündeme gelmiştir. 27 Nisan 2015 tarihinde varılan ortak mutabakat metniyle (SOWG, 2015), bu konudaki müzakerelere başlanması tavsiye edilmiştir. GB'nin güncellenmesine ilişkin resmi müzakerelerin Avrupa Komisyonu'nun Konsey'den yetki almasının ardından başlaması beklenmektedir. Ancak özellikle Almanya'nın başını çektiği bazı ülkeler, Türkiye'deki bazı gelişmelerin AB'nin en önemli ilkesi olan hukuk devletinden sapma teşkil ettiğini ileri sürerek GB güncellenmesi çalışmalarının askıya alınmasını sağlamışlardır. GB güncellendiğinde tarım ürünleri de GB kapsamına alınabilirse Türkiye ile AB arasındaki GB'nin GATT XXIV bağlamında var olan önemli bir hukuki eksikliği giderilebilmiş olacaktır.

Öte yandan, Doha Turları, 2001 yılında başlayıp, 14 yıl süren görüşmeler sonrasında başarısızlıkla sonuçlanmış olsa bile, BTA'lar ile ilgili efektif olmayan denetim ve yaptırım konularında varılan görüş birliği yakın bir tarihte başlayabilecek yeni görüşmelerde kendisini gösterecektir. Bu bağlamda getirilen kural ve düzenlemeler yeni yapılacak anlaşmaları kapsayacağı gibi halen yürürlükte olan anlaşmalara uygulanan düzenli (iki yılda bir) kontroller kapsamında da göz önüne alınacaktır. Bunun dışında, TR-AB GB'ye taraf olmayan herhangi bir ülke, (Hindistan'ın 1996 yılında yaptığı gibi) anlaşmanın işleyişi ve uygulamalarından zarar gördüğünü öne sürerek şikâyette bulunabilir. DTÖ Bölgesel Ekonomik Entegrasyonlar Komitesi'nin alacağı karar, GB'nin revize edilmesini, örneğin tarım ürünlerini de kapsayacak şekilde genişletilmesini veya aykırılığın sürekliliği nedeniyle tamamen terkinini öngörebilir.

TR-AB GB'nin böyle bir tehditle karşı karşıya olması ne Türkiye tarafından, ne de AB tarafından göze alınabilecek bir durum olmamalıdır. AB, 500 milyona yakın nüfusu ve dünyanın alım gücü en yüksek ekonomik alanı olması nedeniyle 80'den fazla ülkenin birinci ticaret partneri olduğu gibi, Türkiye'nin de en önemli ticaret partneridir. Türkiye de AB'nin 6. büyük ticaret ortağı olduğundan bu riskin ortadan kaldırılması her iki taraf için de olumlu olacaktır. Bu nedenle GB'nin güncellenmesi ve eksik yanlarının giderilmesi, siyasi nedenler ve işleyişten kaynaklanan sorunlardan bağımsız olarak, sadece bu

nedenden dolayı bile her iki taraf için de bir zorunluluk oluşturmaktadır. Öte yandan Dünya Ticaret Örgütü'ne yapılacak bir itiraz sonucunda TR-AB GB hakkında alınacak bir sürekli ihlal ve devamında olası terkin kararının her iki taraf için de olumsuz sonuçlar doğuracağı açıktır. GB'ye yönelik var olduğu düşünölen bu tehdidin, politika önerilerinde yansıtıldığı gibi, GB'nin güncellenmesi için teşvik edici ve hızlandırıcı bir etki yaratması beklenmektedir.

Kaynakça:

- Ankara Anlaşması (1963) Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu Arasında Bir Ortaklık Yaratan Anlaşma, <https://www.ab.gov.tr/files/ardb/ankara_anlasmasi.pdf>, (12 Ekim 2020).
- Australian Government (2021) “Negotiating free-trade agreements: a guide”, Department of Foreign Affairs and Trade, <<http://www.oas.org/dsd/Toolkit/Documents/ModuleV/Goode%20Reading%20Chapter%203.pdf>>, (12 Şubat 2021).
- Dam, K. W. (1963) “Regional Economic Arrangements and the GATT: The Legacy of a Misconception”, *The University of Chicago Law Review*, 30(4): 615-665.
- Devuyt, Y. ve Serdarevic, A. (2007) “The World Trade Organization and RTA’s: Bridging the Constitutional Credibility Gap”, *Duke Journal of Comparative & International Law*, 18(1): 1-75.
- EFTA (1960) “Draft Report of the Working Party on the European Free-Trade Association”, Spec(60)142/Add.1, 30 Mayıs 1960, <<https://docs.wto.org/gattdocs/q/GG/SPEC/60-142.pdf>>, (9 Mart 2021).
- GATT (1964a) “Notification to GATT, EEC Association of Turkey”, L/2155, 25 Şubat 1964, <<https://docs.wto.org/gattdocs/q/GG/L2799/2155.PDF>>, (12 Eylül 2020).
- GATT (1964b) “Working Party on EEC-Turkey Association”, L/2242, 9 Temmuz 1964, <<https://docs.wto.org/gattdocs/q/GG/L2799/2242.PDF>>, (12 Eylül 2020).
- GATT (1964c) “EEC-Association Turkey, Replies to questions”, L/2251, 7 Ağustos 1964, <<https://docs.wto.org/gattdocs/q/GG/L2799/2251.PDF>>, (12 Eylül 2020).
- GATT (1964d) “Greece replies to Association EEC-Turkey”, spec(64)157, 22 Eylül 1964, <<https://docs.wto.org/gattdocs/q/GG/SPEC/64-157.pdf>>, (12 Eylül 2020).
- GATT (1964e) “Association of Turkey with the EEC, Draft report by Working Party”, Spec(64)160, 25 Eylül 1964, <<https://docs.wto.org/gattdocs/q/GG/SPEC/64-160.pdf>>, (12 Eylül 2020).
- GATT (1964f) “Association of Turkey with the EEC, Report by Working Party”, 1 Ekim 1964, <<https://docs.wto.org/gattdocs/q/GG/L2799/2265.PDF>>, (5 Ekim 2020).
- GATT (1971a) “Notification of Additional Protocol EEC-Turkey Association”, L/3554, 8 Eylül 1971, <https://www.wto.org/gatt_docs/English/SULPDF/90840303.pdf>, (12 Eylül 2020).

- GATT (1971b) “Notification of Interim Agreement”, L/3554/Add.1, 15 Ekim 1971, <<https://docs.wto.org/gattdocs/q/GG/L3799/3554.PDF>>, (12 Eylül 2020).
- GATT (1971c) “Working Party on Additional Protocol”, L/3595, 15 Ekim 1971, <https://www.wto.org/gatt_docs/English/SULPDF/90850086.pdf>, (12.09.2020).
- GATT (1972a) “Working Party Report on Additional Protocol”, L/3750, 13 Ekim 1971, <<https://docs.wto.org/gattdocs/q/GG/L3799/3750.PDF>> , (12 Eylül 2020).
- GATT (1972b) “Questions and replies to Additional Protocol to EEC-Turkey Association”, L/3713, 30 Haziran 1972, <<https://docs.wto.org/gattdocs/q/GG/L3799/3713.PDF>>, (12 Eylül 2020).
- GATT (1986) “The General Agreement on Tariffs and Trade – GATT 1947, Text of the General Agreement”, Geneva, July 1986 <https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47.pdf> , (12 Eylül 2020).
- GATT (1994) “Gümrük Tarifeleri Ve Ticaret Genel Anlaşmasının XXIV. Maddesinin Yorumlanması Konusunda Mutabakat Metni”, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22213_1.pdf>, (12 Eylül 2020).
- Hitpold, P. (2003) “Regional Integration According to Art. XXIV GATT-Between Law and Politics”, içinde A. von Bogdany ve R. Wolfram (der.), *Max Planck Yearbook of UN Law Vol. 7*, ss. 219-260.
- Huber, J. (1981) “The Practice of GATT in Examining Regional Arrangements under Article XXIV”, *Journal of Common Market Studies*, 19(3): 281-298.
- Katma Protokol, 1970, <https://www.ab.gov.tr/files/ardb/katma_protokol.pdf>, (17 Eylül 2020).
- LAFTA (1962) “Twentieth Session - [23 October - 16 November 1962] - Latin American Free Trade Association (LAFTA) - Additional Information Furnished by the Contracting Parties Members of LAFTA”, L/1861/Add.1, <https://www.wto.org/gatt_docs/English/SULPDF/90760042.pdf>, (8 Ocak 2021).
- Lang, R. (2006) Renegotiating GATT Article XXIV – a priority for African countries engaged in North-South trade agreements, United Nations, Economic Commission for Africa, African Trade Policy Centre, No 33: 1-39 <https://www.peacepalacelibrary.nl/ebooks/files/ATPC_Lang_Renegotiating-GATT-Art-XXIV.pdf> , (12 Eylül 2020).
- Marceau, G. ve Reiman Z. C. (2001) “When and How is a Regional Trade Agreement Compatible with the WTO?”, *Legal Issues of Economic Integration*, 28(3): 297-336.

- Mathis, J. H. (2001) *Regional Trade Agreements in the GATT/WTO: Article XXIV and the Internal Trade Requirement*, Published PhD Thesis, (Den Haag: T.M.C. Asser Press), <https://pure.uva.nl/ws/files/3192191/16776_UBA002000521_13.pdf>, (5 Mart 2021).
- Ortaklık Konseyi Kararı (1995) Gümrük birliğinin son döneminin uygulamaya konmasına ilişkin 1/95 sayılı Türkiye-AT Ortaklık Konseyi Kararı, <https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/okk_tur.pdf>, (14 Eylül 2020).
- Ortaklık Konseyi Kararı (1998) Tarım Ürünleri için ticaret rejimine ilişkin 25 Şubat 1998 tarihli ve 1/98 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı (98/223/EC), <https://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/2_turkiye_ab_iliskileri/2_1_ortaklik_iliskileri/2_1_3_ortaklik_konseyi_kararlari_2000e_kadar/1998_1_98_okk_tr.pdf>, (15 Mart 2021).
- Sampson P. G. (1996) “Compatibility of Regional and Multilateral Trading Agreements: Reforming the WTO Process”, *The American Economic Review*, 86(2): 88-92.
- SOWG (2015) “Report of the Senior officials working group (SOWG) on the update of the EU-Turkey Customs Union and trade relations”, 27 Nisan 2015, <https://ticaret.gov.tr/data/5b87b62f13b8761160fa10c4/YDMCG_Raporu.pdf>, (12 Ekim 2020).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2021) “Türkiye-AB Gümrük Birliği”, <<https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ab-gumruk-birligi.tr.mfa>>, (15 Mart 2021).
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2019) Gümrük Birliği neden güncelleniyor, <<https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/avrupa-birligi/gumruk-birliginin-guncellenme-sureci/gumruk-birligi-neden-guncelleniyor>>, (12 Şubat 2021).
- Weiler, J. H. H., Cho S. ve Feichtner, I. (2011) *International and Regional Trade Law: The Law of the World Trade Organization*, <https://www.law.nyu.edu/sites/default/files/upload_documents/Weiler_f03a.doc>, (12 Şubat 2021).
- WTO (1996) “WTO/Customs Union between Turkey and the European Community, Communication from the Parties to the Customs Union”, WT/REG22/N/1, 22 Aralık 1996, <<https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=Q:WT/REG/22N1.pdf&Open=True>>, (15 Eylül 2020).
- WTO (1997) “WTO/Customs Union between Turkey and the European Community, Questions and Answers”, WT/REG22/6, 7 Şubat 1997, <<http://rtais.wto.org/UI/PublicShowMemberRTAIDCard.aspx?rtaid=118>>, (15 Ekim 2020).
- WTO (2006a) “WTO/Customs Union between Turkey and the European Community Weighted Average Tariff Rates and Customs Duties Collected Note by the Secretariat”, WT/REG22/11, 2 Mayıs 2006,

<<http://rtais.wto.org/UI/PublicShowMemberRTAIDCard.aspx?rtaid=118>>, (12 Eylöl 2020).

WTO (2006b) “Turkey-Restrictions on Imports of Textile and Clothing Products”, DS 34, <https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds34_e.htm>, (14 Ekim 2020).

WTO (2001) “Ministerial Declaration of 14 November 2001, supra note 1, 29”, <https://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min01_e/mindecl_e.htm>, (15 Ekim 2020).

WTO (2021) “Regional Trade Agreements”, <<http://rtais.wto.org/UI/PublicMaintainRTAHome.aspx>>, (25 Şubat 2021).